

Twee antieke kredietcrises

L. de Ligt

Een van de bekendste gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Romeinse Republiek is Caesars oversteek van de Rubicon. Veel minder bekend is dat het uitbreken van de burgeroorlog tussen Caesar en zijn tegenstanders bijdroeg tot de verergering van een reeks van financiële problemen die bij elkaar genomen als een 'kredietcrisis' kunnen worden getypeerd. Ruim tachtig jaar later, tijdens de regering van keizer Tiberius, ontstond er opnieuw een financiële crisis in Rome. Deze had weliswaar een andere achtergrond dan de crisis van de late jaren 50 en vroege jaren 40 v. Chr., maar vertoont daarmee toch een zekere gelijkenis. Doel van deze bijdrage is de aard van deze twee 'kredietcrises' aan een nader onderzoek te onderwerpen. Een voor de hand liggende vraag is natuurlijk of de precieze oorzaken van deze crises met behulp van het enigszins beperkte bronnenmateriaal kunnen worden achterhaald. In het verlengde hiervan rijzen andere vragen. Welke sociale groepen werden door de problemen op de Romeinse kredietmarkt getroffen? En laten zich uit de aard en het verloop van de crises algemene conclusies over geldcirculatie en kredietverlening in de late Republiek en vroege Keizertijd trekken? Tenslotte zal aandacht worden besteed aan de maatregelen die werden getroffen om de financiële problemen op te lossen. Hoe zagen deze maatregelen er uit? Met welk doel werden zij genomen en waren zij effectief? En van welke mate van inzicht in het functioneren van de Romeinse geldeconomie getuigen zij?

De kredietcrisis van de late jaren 50 en vroege jaren 40 v. Chr.

Nadat Caesar in de nacht van 11 op 12 januari van het jaar 49 v. Chr. de grensrivier tussen Gallia Cisalpina en het eigenlijke Italië was overgestoken, begonnen veel hooggeplaatste Romeinen zich zorgen te maken. In de correspondentie van Cicero vinden we talrijke passages waarin massale schulddelging (*tabulae novae*, 'een nieuwe financiële boekhouding'), de terugkeer van politieke ballingen, de liquidatie van een aantal van Caesars politieke tegenstanders dan wel grootscheepse confiscaties, als mogelijke

scenario's worden genoemd.¹ Kortom, het uitbreken van de burgeroorlog creëerde een enorme politieke onzekerheid.

Interessant genoeg belichten zowel de brieven van Cicero als Caesars verslag van de burgeroorlog de toestand op de geld- en goederenmarkten van Rome tijdens en onmiddellijk na de veldtocht. In Caesar lezen we dat het vertrouwen (*fides*) dat uitgezette kredieten zouden worden terugbetaald, en daarmee de bereidheid om nieuwe kredieten te verstrekken, 'kleiner' of 'krapper' (*angustior*) werd; en Cicero maakt in de jaren 49 en 48 meermaals gewag van een *caritas nummorum*, dat wil zeggen een 'duurte van muntgeld'.² Het werk van de derde-eeuwse geschiedschrijver Cassius Dio gaat wat dieper in op de aard van de financiële problematiek.³ Volgens hem was het uitbreken van de burgeroorlog voor schuldeisers een reden om uitstaande leningen in te vorderen, maar was het voor hun debiteuren buitengewoon lastig om het daarvoor benodigde geld te vinden. Het was namelijk moeilijk om nieuwe leningen af te sluiten en al even lastig om geld bijeen te harken door de verkoop van goederen. Deze laatste mededeling lijkt te wijzen op lage prijzen. Tot op zekere hoogte wordt deze indruk bevestigd door een latere gebeurtenis: toen de enorme landerijen van Pompeius op bevel van Caesar werden geveild, brachten ze slechts 50 miljoen denariën op, een fractie van wat ze voor de burgeroorlog waard waren geweest.⁴ Daarbij moet wel worden bedacht dat Caesar op het moment van deze veiling dringend om geld verlegen zat. De kopers moeten hebben beseft dat hij ieder ook maar enigszins redelijk bod zou accepteren.

Aanvullende informatie over de situatie op de Romeinse kredietmarkt laat zich destilleren uit een voorstel waarmee één van de praetoren van het jaar 48, Caelius Rufus, een deel van de schuldenproblematiek wilde oplossen. Caelius kwam met het voorstel om alle openstaande schulden te delgen en huurders in Rome gedurende één jaar vrijstelling van huur te verlenen.⁵ Dit ging het merendeel van Caesars aanhangers (zelf bevond hij zich in het

¹ M.W. Frederiksen, 'Caesar, Cicero and the problem of debt', *Journal of Roman Studies* 56 (1966) 132.

² Caesar, *De Bello Civili* [Over de burgeroorlog] (hierna BC) 3.1.2; Cicero, *Epistulae ad Atticum* [Brieven aan Atticus] 9.9.4, geschreven in maart 49 v. Chr.

³ Cassius Dio 41.37.1-2.

⁴ Cassius Dio 48.36.5. Een *denarius* was vier sestertiën waard. Zie voetnoot 7 voor de koopkracht van laatstgenoemde muntsoort.

⁵ Caesar, BC 3.20-22; Cassius Dio 42.22-23. Cicero's vrees voor *tabulae novae* bleek dus niet ongegrond.

oosten) te ver. Caelius werd uit Rome verjaagd en niet veel later gedood toen hij in Zuid-Italië een opstand probeerde te organiseren. Kort hierop werd op instructie van Caesar alsnog overgegaan tot kwijtschelding van één jaar huur, tot een maximum van 2.000 sestertiën.⁶ Dit bedrag komt overeen met vijf tot vijftien maal de minimale kosten van levensonderhoud van een stadsbewoner in Romeins Italië.⁷

Hoewel de bronnen noch zeer talrijk noch zeer gedetailleerd zijn, werpen ze in ieder geval enig licht op de financiële problemen die Caesar bij zijn aankomst in Rome aantrof. Kennelijk was er sprake van een ernstige krapte op de kredietmarkt, die zich onder meer uitte in een hoge rentestand. Tegelijkertijd lijken de grondprijzen onder druk te hebben gestaan en lijkt een grote groep stedelijke huurders moeite te hebben gehad om de eindjes aan elkaar te knopen. Te oordelen naar de maximum-vrijstelling van 2.000 sestertiën bevonden zich onder hen ook bewoners van behoorlijk dure woningen die met zekerheid niet tot het stedelijke proletariaat kunnen worden gerekend.

Wat waren nu de oorzaken van dit conglomeraat aan financiële problemen? Een mogelijk antwoord is te vinden in een meer dan veertig jaar geleden gepubliceerd artikel van de Franse oudhistoricus Claude Nicolet. Het startpunt van Nicolets analyse is de door Cicero gebruikte zinswending *caritas nummorum*. Zijns inziens hebben deze woorden ‘un sens très technique qui marque la rareté des espèces’.⁸ Blijkbaar zag Cicero dit ‘tekort aan muntgeld’ als het kernprobleem dat de hoge rentestand en de hoge grondprijzen van de jaren 50-48 v. Chr. veroorzaakte. Voortbouwend op deze interpretatie betoogt Nicolet dat Cicero en zijn tijdgenoten zich kennelijk bewust waren van de ‘Wet van Bodin’, genoemd naar de zestiende-eeuwse denker Jean Bodin. Deze ‘wet’ houdt in dat een verkleining of verruiming van de hoeveelheid geld zonder vermindering of vergroting van het aanbod van goederen in een verlaging respectievelijk stijging van prijzen resulteert. Kortom, Cicero’s opmerkingen getuigen van

⁶ Cassius Dio 42.51.1.

⁷ De schattingen van de minimale kosten van levensonderhoud (*subsistence*) in Romeins Italië in de late Republiek en vroege Keizertijd variëren van 115 tot 380 sestertiën per jaar. De meest plausibele schattingen belopen 235 tot 350 sestertiën. Zie L. de Ligt, *Peasants, Citizens and Soldiers. Studies in the Demographic History of Roman Italy, 225 BC-AD 100* (Cambridge 2012) 197.

⁸ C. Nicolet, ‘Les variations des prix et la “theorie quantitative de la monnaie” à Rome, de Cicéron à Pline l’Ancien’, *Annales ESC* n.s. 26 (1971) 1203-1227: 1219.

een verrassend ‘modern’ inzicht in het functioneren van de geld- en goederenmarkten van Romeins Italië.⁹

Bij nadere beschouwing blijkt deze ingenieuze reeks van gevolgtrekkingen een aantal zwakke plekken te vertonen. Eén hiervan is al zijdelings genoemd: anders dan Nicolet aanneemt, betekent de Latijnse uitdrukking *caritas nummorum* niet ‘tekort aan muntgeld’, maar ‘duurte van muntgeld’.¹⁰ Cicero lijkt dus eerder op een hoge rentestand dan op een krappe geldcirculatie te doelen. Deze filologische correctie maakt Cicero’s opmerkingen niet minder interessant, maar ondermijnt wel Nicolets conclusie dat ontwikkelde Romeinen in de eerste eeuw voor Christus in dezelfde termen als Jean Bodin dachten.

Een tweede probleem is dat de door Cicero gesignaleerde problemen op de Romeinse kredietmarkt weliswaar gepaard gingen met lage grondprijzen, maar evident niet met lage prijzen in het algemeen. In het jaar 49 had de stad Rome te kampen met voedselschaarste en hoge graanprijzen. Toen Caesar eind 49 naar Rome terugkeerde, achtte hij het dan ook nodig om speciale graanuitdelingen te organiseren.¹¹ Bovendien wijst de in 48 genomen beslissing om de huurpenningen van één jaar kwijt te schelden op hoge huurprijzen. Hiertoe lijken verscheidene factoren te hebben bijgedragen. In 56 v. Chr. was Rome door een aardbeving getroffen en in 54 verwoestte een overstroming een groot deel van de benedenstad. In 50 legde een grote brand veertien wijken (*vici*) in de as en in 49 braken na een nieuwe aardbeving wederom branden uit. Zoals de Belgische oudhistoricus Koen Verboven het treffend formuleert: ‘If anything collapsed in these years, it was houses, not rents’.¹² Deze gebeurtenissen staan natuurlijk volledig los van trends of fluctuaties van zuiver monetaire aard. Nu kan

⁹ In de moderne economische wetenschap geldt de Wet van Bodin sinds lang als achterhaald. Aan het begin van de twintigste eeuw is zij vervangen door de ‘New Quantity Theory of Money’ waarin ook de circulatiesnelheid en het aantal transacties een rol spelen.

¹⁰ K. Verboven, ‘*Caritas nummorum*. Deflation in the Late Roman Republic?’, *Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 16 (1997) 40-78. Zie ook J. Andraeu, *Banking and Business in the Roman World* (Cambridge 1999) 104: ‘an increase in the value of cash’.

¹¹ P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis* (Cambridge 1988) 201-202.

¹² K. Verboven, ‘54-55 BCE: financial or monetary crisis?’ in: E. Lo Cascio ed., *Credito e moneta nel mondo romano* [Kredietverlening en geld in de Romeinse wereld] (Bari 2003) 55.

men tegenwerpen dat de Wet van Bodin betrekking heeft op prijsontwikkelingen bij een min of meer stabiel aanbod van goederen. De toestand op de Romeinse graan- en huizenmarkt in de late jaren 50 en vroege jaren 40 v. Chr. voldoet evident niet aan deze voorwaarde. Aan de andere kant moet juist het door elkaar lopen van problemen op de kredietmarkt en een tijdelijke terugval in het aanbod van bepaalde goederen het voor de tijdgenoten heel lastig hebben gemaakt om de effecten van monetaire ontwikkelingen zelfs maar bij benadering in te schatten.

Deze opmerkingen laten natuurlijk onverlet dat de vraag naar de geldhoeveelheid en het tempo van geldcirculatie legitiem en interessant blijft. Helaas blijkt het niet eenvoudig om betrouwbare uitspraken te doen over de richting waarin de hoeveelheid muntgeld zich in de laatste vijf of tien jaar voor het uitbreken van de burgeroorlog had ontwikkeld – en dan hebben we het nog niet eens over de circulatie van niet-fysiek ‘geld’ in de vorm van overdraagbare vorderingen.¹³ Wat met zekerheid kan worden gezegd is dat de hoeveelheid Romeins muntgeld tijdens de laatste eeuw van de Republiek spectaculair toenam, maar of dit ook voor de periode 60-50 v. Chr. gold, staat niet vast.¹⁴ Uit de samenstelling van Romeinse muntschatten is afgeleid

¹³ W.V. Harris, ‘A revisionist view of Roman money’, *Journal of Roman Studies* 96 (2006) 1-24; W.V. Harris, ‘The nature of Roman money’ in: idem ed., *The Monetary Systems of the Greeks and Romans* (Oxford 2008) 174-207. Harris betoogt dat een groot deel van het vermogen van de Romeinse bovenlaag uit vorderingen (*nomina*) bestond en dat deze op grote schaal als betaalmiddel werden gebruikt. Waar de eerste bewering zeker juist is, lijkt Harris’ visie op de circulatie van niet-fysiek geld te rooskleurig. Naar Romeins recht konden vorderingen niet zomaar aan derden worden overgedragen. Zo bleef een schuldeiser die een vordering verkocht had, schuldeiser. Wel kon hij de koper machtigen om als zijn ‘procesvertegenwoordiger’ de schuld ten eigen bate op te eisen. Pas aan het einde van de derde eeuw na Christus kreeg de koper van een vordering de mogelijkheid om in eigen naam te procederen. Zie bijvoorbeeld M. Kaser, *Das römische Privatrecht I. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht* (München 1971) 652-655. Het lijkt waarschijnlijk dat deze complicaties de handel in vorderingen en het gebruik ervan als betaalmiddel hebben geremd.

¹⁴ M. Crawford, *Coinage and Money of the Roman Republic* (Cambridge 1985) 176-177. Crawford reconstrueert de ontwikkeling van de geldhoeveelheid in de laatste eeuwen van de Republiek door het aantal typen munten te combineren met een schatting van het aantal munten dat per muntmal kon worden geslagen. Zie ook K. Hopkins, ‘Taxes and trade in the Roman empire’, *Journal of Roman Studies* 70 (1980) 101-125. Deze methode is bekritiseerd door T.V. Buttrey, ‘Calculating ancient coin

dat er tussen 69 en 55 meer geld werd aangemunt dan in de tien jaar daarvoor, maar ook dat de productie van munten na 55 terugliep. Omdat er ook nog een uitgebreide discussie bestaat over het percentage munten dat jaarlijks verloren ging, met als resultaat dat moderne archeologen ze kunnen terugvinden, is het netto effect van deze tegenovergestelde trends niet te achterhalen.¹⁵ Langs deze weg komen we dus niet verder.

Maar misschien stellen we hier ook de verkeerde vraag. Wanneer we de bronnen voor deze jaren doorlezen, valt immers moeilijk te ontkomen aan de indruk dat de rentestand in Rome vooral door politieke factoren werd bepaald. Zo lezen we dat de jaarrente verdubbelde van vier naar acht procent toen de kandidaten voor het consulaat van 53 v. Chr. in 54 grote sommen geld leenden, uiteraard om het electoraat om te kopen.¹⁶ De hierop volgende jaren stonden in het teken van voortdurende politieke onrust, met de rellen na de moord op de volkstribuun Clodius in januari 52 v. Chr. als hoogtepunt. Ten gevolge hiervan bleef de rente hoog en raakten veel schuldenaren met een betalingsachterstand in de problemen. Het was tegen deze achtergrond dat de senaat in het jaar 51 in een senaatsbesluit adviseerde om de rentevoet te verlagen. Dit advies werd door de volkstribunen van het jaar 50 in wetgeving omgezet.¹⁷

Het ziet er dus naar uit dat de ‘kredietcrisis’ van de jaren 49-48 diepere wortels had. Hoewel puur monetaire ontwikkelingen, zoals een terugloop in de muntslag, een rol gespeeld kunnen hebben, lijkt de primaire oorzaak van de financiële problemen toch in de enorme politieke onzekerheid vóór en tijdens de burgeroorlog te hebben gelegen. De financiële effecten van Caesars veldtocht door Italië passen in dit beeld. De kredietverlening bleef krap, de rentestand hoog en de grondprijzen kelderden, niet omdat Italië kampte met een tekort aan muntgeld, maar

production: facts and fantasies’, *Numismatic Chronicle* 153 (1994) 335-351. D.B. Hollander betoogt echter dat een globale schatting van de hoeveelheid geslagen munten op basis van het aantal gebruikte muntmallen wel degelijk mogelijk is en dat Crawfords reconstructie van de ontwikkeling van de geldhoeveelheid in grote lijnen juist is: ‘The demand for money in the Late Roman Republic’ in: W.V. Harris ed., *The Monetary Systems of the Greeks and Romans* (Oxford 2008) 114-117.

¹⁵ De beste bespreking van deze ingewikkelde materie is Verboven, ‘55-54 BCE’, 57-62.

¹⁶ Vgl. P. Nadig, *Ardet ambitus. Untersuchungen zum Phänomen der Wahlbestechungen in der römischen Republik* (Frankfurt am Main 1997).

¹⁷ Cassius Dio 41.37.1.

vanwege de vrees voor confiscaties en omdat degenen die over liquide middelen beschikten, het veiliger vonden om boven op hun geld te blijven zitten.

Deze interpretatie van de financiële crisis van de jaren 49-48 wordt bevestigd door de maatregelen waarmee Caesar haar probeerde op te lossen. Zoals we hebben gezien, was de rentevoet al in het jaar 50 verlaagd. De daling van de grondprijzen had echter voor nieuwe problemen gezorgd. Onder normale omstandigheden kon een debiteur van zijn schuld afkomen door – met toestemming van zijn schuldeiser – een stuk grond of een andere zaak ter waarde van die schuld over te dragen.¹⁸ Nu de grond veel minder waard geworden was, bood deze remedie niet langer soelaas. De oplossing van Caesar was eenvoudig. Hij verordende dat de onroerende goederen van debiteuren op hun vooroorlogse waarde moesten worden getaxeerd en dat hun schuldeisers dergelijke goederen ter afdoening van hun vorderingen moesten accepteren. Bovendien bevestigde hij de geldigheid van een reeds bestaande wet die bepaalde dat niemand meer dan 60.000 sestertiën aan contant geld mocht hebben.¹⁹ Volgens Cassius Dio deed hij dit met bedoeling ‘dat diegenen die geld schuldig waren een deel van hun schuld zouden terugbetalen aan hun crediteuren en dat laatstgenoemden leningen zouden verstrekken aan wie het nodig had’.²⁰ Een jaar later werd de wet met betrekking tot de taxatiewaarde van onroerend goed herhaald, maar nu met de toevoeging dat alle schuldenaren de in 49 en 48 betaalde rente van het bedrag van de oorspronkelijke schuld mochten aftrekken.²¹ Zoals we hebben gezien, kan ook de kwijtschelding van één jaar huur in het jaar 48 worden gedateerd. Tenslotte volgde in 46 of 45 nog een wet die voorschreef dat een deel – mogelijk twee derde – van het vermogen van geldschietters uit land in Italië moest bestaan.²² Achtergrond en doel van

¹⁸ De Latijnse term voor deze wijze van betalen is *datio in solutum*, ‘in-betalinggeving’.

¹⁹ De belangrijkste bronnen voor deze maatregelen zijn Caesar, *BC* 3.1 en 3.20; Cassius Dio 41.37-38, Appianus, *Bella Civilia* [De burgeroorlogen] 2.198 en Plutarchus, *Vitae parallellae: Caesar* 37.1.

²⁰ Cassius Dio 41.37.2.

²¹ Cassius Dio 42.51.1. Dio plaatst deze gebeurtenissen in 47 v. Chr., maar Frederiksen, ‘Caesar, Cicero and the problem of debt’ 133-134, draagt sterke argumenten voor een iets eerdere datering aan.

²² Tacitus, *Annales* 6.16. Volgens Frederiksen kan ook de *Lex Iulia de bonis cedendis* (‘De Julische wet betreffende de vermogensafstand’) in de jaren 46-45 worden gedateerd. Deze wet maakte het voor een schuldenaar mogelijk om aan de normale

deze wet blijven onduidelijk. Denkbaar is dat Caesar de vraag naar grond in Italië een zet in de goede richting wilde geven. Maar ook het voorkomen van een te grote blootstelling van rijke Romeinen aan de – inmiddels gebleken – risico's van kredietverlening zou een doelstelling geweest kunnen zijn.

Het zojuist besproken pakket aan maatregelen komt enigszins in de buurt van wat wij tegenwoordig 'economische politiek' zouden noemen. Het blijft echter een verzameling van ingrepen die gedaan werden ter oplossing van één enkele 'crisis'. Verder valt op hoe concreet-praktisch de ratio van de maatregelen was. Wanneer de rentevoet te hoog is, is wettelijke verlaging een logische stap; wanneer debiteuren onmogelijk kunnen betalen, biedt een niet-marktconforme taxatie van onroerend goed en in het uiterste geval verrekening van reeds betaalde rente uitkomst; en wanneer huurachterstanden onoplosbaar zijn, vormt tijdelijke vrijstelling van huur een remedie. De 'modernste' maatregel is wellicht het verbod op het aanhouden van meer dan een bepaald bedrag aan contanten. Van een echte 'monetaire politiek' geïnspireerd door een globaal inzicht in de relatie tussen geldhoeveelheid en prijsniveau (à la Bodin), is hier echter geen sprake. Veeleer was ook dit verbod een zeer concrete maatregel met een beperkt doel, namelijk het op korte termijn normaliseren van het financiële verkeer tussen geldschieters enerzijds en bestaande of toekomstige debiteuren anderzijds.

De financiële crisis van 33 n. Chr.

In het jaar 33 n. Chr. deed zich in Rome opnieuw een 'kredietcrisis' voor. Onze belangrijkste bron voor deze tweede crisis is een lange passage in het zesde boek van de *Annales* van Tacitus.²³ Ook Suetonius' levensbeschrijving van keizer Tiberius en het overzichtswerk van de derde-eeuwse geschiedschrijver Cassius Dio vermelden de financiële perikelen van het jaar

gevolgen van een faillissement te ontkomen door al zijn activa aan zijn schuldeisers af te staan, mits aan bepaalde voorwaarden was voldaan: 'Caesar, Cicero and the problem of debt', 135-141. Andere auteurs (bijv. Kaser, *Das römische Privatrecht* I, 482) schrijven deze wet echter aan Augustus toe.

²³ Tacitus, *Annales* 6.16-17. Mijn interpretatie van deze tekst is op hoofdpunten identiek aan die van R. Wolters, 'Die Kreditkrise des Jahres 33 n. Chr.', *Litterae Numismaticae Vindobonienses* 3 (1987) 23-58.

33.²⁴ Hun beschrijvingen zijn echter veel beknopter en bieden slechts op enkele punten informatie die niet in Tacitus te vinden is.

Volgens Tacitus begonnen de problemen toen een aantal ‘aanbrengers’ (*delatores*) een nieuwe bron van inkomsten ontdekte: het aanbrenge van welgestelde Romeinen die gewend waren een groot deel van hun vermogen tegen rente uit te lenen en zich als direct gevolg van deze financiële strategie niet hielden aan de bijna tachtig jaar oude wet van Caesar volgens welke land in Italië een belangrijk deel van het vermogen van geldschieters moest uitmaken.²⁵ Tacitus vermeldt dat de senatoren, van wie er zich niet één aan deze wet had gehouden, achttien maanden respijt vroegen om de vereiste balans tussen onroerend goed en uitgezette kredieten te bewerkstelligen.

Helaas leidde deze herschikking van vermogensbestanddelen onmiddellijk tot een nijpende schaarste aan muntgeld (*inopia nummorum*). Uitgezette leningen werden namelijk massaal ingevorderd. Bovendien had keizer Tiberius recentelijk de vermogens van een flink aantal senatoriale tegenstanders geconfisqueerd en verkocht. De opbrengsten in muntgeld waren niet voor staatsuitgaven gebruikt maar aan de staatskas en de keizerlijke schatkist toegevoegd.²⁶ Om deze problematiek het hoofd te bieden verordende de senaat dat alle debiteuren onmiddellijk twee derde van hun schuld moesten betalen en dat hun schuldeisers twee derde van het door hen uitgeleende kapitaal voor de aankoop van land in Italië moesten

²⁴ Suetonius, *De vita Caesarum. Tiberius* [Over de levens van de keizers: Tiberius], 48.1; Cassius Dio 58.21.1-5.

²⁵ Omdat het Romeinse justitiële apparaat zeer klein was, werd de naleving van de meeste wetten van staatswege niet actief gecontroleerd. In plaats daarvan hanteerde men een systeem waarbij echte of vermeende wetsovertreders door particulieren ‘aangebracht’ konden worden. Wanneer de aangebrachte persoon werd veroordeeld, kreeg de aanbrenger een percentage van de opbrengst van het proces. In de vroege Keizertijd maakten nogal wat particulieren van het aanbrenge hun beroep.

²⁶ In de vroege Keizertijd waren er twee schatkisten, de uit de tijd van de Republiek afkomstige staatskas (*aerarium*) en de keizerlijke schatkist (*fiscus*). De exacte verhouding tussen deze twee schatkisten en de mate van keizerlijke zeggenschap over het *aerarium* zijn sinds vele decennia onderwerp van debat. Zie bijvoorbeeld M. Alpers, *Das nachrepublikanische Finanzsystem. Fiscus und Fiscus in der frühen Kaiserzeit* (Berlin 1995). De meest plausibele opvatting is dat de keizers van de eerste eeuw n. Chr. *de facto* beide schatkisten controleerden.

gebruiken.²⁷ Deze aanvullende wetgeving had niet het gewenste effect. In plaats van twee derde van hun vorderingen eisten de schuldeisers het volledige bedrag. Vervolgens gebruikten zij het geld niet meteen voor de aankoop van land, maar hielden het een poosje in reserve. Omdat de keizer een overgangstermijn van achttien maanden had verleend, viel op deze laatste beslissing juridisch niets aan te merken. Intussen boden de schuldenaren massaal land te koop aan, in de hoop langs deze weg de benodigde contanten bijeen te brengen. In combinatie met het gebrek aan kopers zorgde dit voor een scherpe daling van de grondprijzen. Veel debiteuren konden nu helemaal niet meer aan hun verplichtingen voldoen en werden failliet verklaard. Hiermee verloren zij niet alleen hun volledige vermogen, maar ook hun 'waardigheid en goede naam' (*dignitatem ac famam*).

Geconfronteerd met deze onvoorziene reeks van gebeurtenissen, besloot Tiberius de helpende hand te bieden. Hij stelde een bedrag van honderd miljoen sestertiën, grofweg een achtste van het totale staatsbudget, aan 'banken' (*mensae*) beschikbaar.²⁸ Deze moesten leningen gaan verstrekken aan landeigenaren die in de problemen waren gekomen, op voorwaarde dat zij onroerend goed ter waarde van tweemaal de geleende som tot zekerheid zouden verbinden. De looptijd van deze kredieten werd gesteld op drie jaar. Deze maatregel bleek effectief. Het vertrouwen (*fides*) van private geldschietters keerde terug en de normale kredietverlening kwam

²⁷ Dit laatste stukje informatie is afkomstig uit Suetonius. Wanneer we zijn woorden letterlijk nemen, moeten we concluderen dat ook diegenen die al veel land in Italië hadden twee derden van het door hen uitgeleende geld voor aankoop van grond moesten gebruiken, met als gevolg dat hun vermogen in Italië uiteindelijk voor meer dan twee derden uit land zou gaan bestaan. E. Lo Cascio suggereert dat de regeling alleen gold voor diegenen die te weinig land in Italië hadden. Dit zou inderdaad logisch zijn geweest, maar Suetonius zegt het niet: E. Lo Cascio, 'Moneta e politica monetaria nel principato: a proposito di due lavori recenti,' [Geld en geldpolitiek tijdens het Principaat: naar aanleiding van twee recente publicaties] *Annali dell'Istituto italiano di numismatica* 25 (1978) 246.

²⁸ Het is niet duidelijk welk soort van 'banken' hier wordt bedoeld. Volgens R. Bogaert, 'Ursprung und Entwicklung der Depositenbank im Altertum und Mittelalter' in: R. Bogaert en P.C. Hartmann ed., *Essays zur historischen Entwicklung des Bankensystems* (Mannheim 1980) 19, duidt de term *mensarius* meestal de bedrijfsleider of een werknemer van een staatsbank aan. Volgens J. Andreau, *La vie financière dans le monde romain: Les métiers de manieurs d'argent (IVe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)* (Paris 1987) 328, en Harris, 'A revisionist view', 12, doelt Tacitus echter op private banken.

weer op gang. De herschikking van vermogens overeenkomstig de wet van Caesar raakte echter in het slop. Dit brengt Tacitus tot de enigszins cynische verzuchting: ‘Wat energiek begonnen was, eindigde in laksheid, zoals in dit soort van gevallen meestal gebeurt’.²⁹

Hoewel de beschrijvingen van Tacitus, Suetonius en Dio een aantal vragen oproepen, geven zij een uniek inzicht in het economische gedrag van de senatoren van de vroege Keizertijd. Kennelijk schreef een wet van Caesar – die wij overigens alleen uit het verslag van Tacitus kennen – voor dat de vermogens van rijke Romeinen voor een bepaald deel uit land in Italië moesten bestaan. Veel (volgens Tacitus: alle) senatoren hadden deze wet echter aan hun laars gelapt en een groot deel van hun vermogen voor lucratieve geldleningen gebruikt. Dit wijst erop dat senatoren de neiging hadden om de rendementen in twee belangrijke economische sectoren tegen elkaar af te wegen en hun kapitaal in de meest lucratieve sector in te zetten. De onvoorziene herleving van de wet van Caesar zorgde echter voor enorme problemen. Kennelijk was het dus niet zo gemakkelijk om de geleidelijke verschuiving van vermogens die gedurende een periode van bijna 80 jaar had plaatsgevonden, in een relatief kort tijdsbestek weer om te keren.

In twee artikelen die in 1995 en 2003 werden gepubliceerd draagt de Franse oudheidkundige André Tchernia een ingenieuze verklaring voor de problemen van het jaar 33 aan.³⁰ Uit verspreide opmerkingen in de literaire bronnen en uit muntvondsten die in het kustgebied van Zuid-India zijn gedaan, kan worden opgemaakt dat het maritieme handelsverkeer tussen het Romeinse rijk en India tijdens de regeringsperioden van Augustus en Tiberius een hoge vlucht nam. Zoals de meeste handelsondernemingen in het Romeinse rijk, werden deze tochten met leningen gefinancierd. Ook weten we dat in deze sector grote bedragen omgingen. Zo blijkt uit een contract uit de tweede eeuw n. Chr. dat de retourlading van een koopvaardijchip dat uit India was teruggekeerd na aftrek van de gebruikelijk importhetfing van 25 procent in Alexandrië een marktwaarde had van zeven miljoen drachmen, overeenkomend met ongeveer zeven

²⁹ Tacitus, *Annales* 6.17: ‘*acribus, ut ferme talia, initiis, incurioso fine.*’

³⁰ A. Tchernia, ‘Moussons et monnaies: les voies du commerce entre le monde gréco-romain et l’Inde,’ *Annales HSS* 50 (1995) 991-1009; A. Tchernia, ‘Remarques sur la crise de 33’ in: E. Lo Cascio ed., *Credito e moneta* (Bari 2003) 131-146.

miljoen Romeinse sestertiën.³¹ Wanneer we nu aannemen dat Romeinse senatoren grote sommen geld voor de financiering van de handel op India hadden uitgeleend, wordt begrijpelijk dat het voor hen niet eenvoudig was om het uitgeleende geld vrij te maken en voor de aankoop van grond in Italië te gebruiken. De zeereis naar India en weer terug, inclusief tussenstops, nam immers meer dan een jaar in beslag. Dit zou kunnen verklaren waarom de geldschieters al hun energie richtten op hun debiteuren in Italië en van hen niet de wettelijk voorgeschreven twee derden, maar het gehele bedrag teruggeisten.

Een zwak punt van deze originele reconstructie is dat zij niet op concrete aanwijzingen in de berichtgeving over de crisis van 33, maar slechts op een waarschijnlijkheidsredenering berust. Om die reden blijft zij in de kern speculatief. Met andere woorden, hoewel we niet kunnen uitsluiten dat een aantal senatoren grote kapitalen had uitstaan bij kooplieden die in de handel tussen het Romeinse rijk en India actief waren, zijn er geen concrete aanwijzingen dat het bestaan van dit soort van leningen de situatie in 33 dramatisch verergerde.

Wie de beschrijving van Tacitus doorleest, krijgt de indruk dat de wettelijk voorgeschreven verschuiving van gelden van kredietverlening naar onroerend goed in Italië vooral spaak liep door een gebrekkige aansluiting van vraag op aanbod. Toen de senaat verordende dat schuldenaren onmiddellijk twee derde van hun schuld moesten afbetalen en dat hun crediteuren twee derde van het ingevorderde geld voor aankoop van land in Italië moesten gebruiken, was de achterliggende gedachte evident dat de door de eerste groep te koop aangeboden gronden meteen door de tweede groep zouden worden gekocht. Theoretisch ging het immers om hetzelfde globale geldbedrag. Helaas voor de initiatiefnemers van het senaatsbesluit bleek de praktijk weerbarstiger dan de theorie. Men zou kunnen vermoeden dat de voormalige crediteuren die hun geld hadden ingevorderd, de wettelijk voorgeschreven aankopen opzettelijk uitstelden, om zo een prijsdaling te bewerkstelligen.³² Tacitus zegt dit echter niet. Het is even goed mogelijk dat

³¹ D. Rathbone, 'The Muziris papyrus (SB XVIII 13167): financing Roman trade with India' in: *Alexandrian Studies II in Honour of Mostafa el Abbadi*, *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie* 46 (1980) 39-50. Zie voetnoot 7 voor de koopkracht van de *sestertius* in de vroege Keizertijd.

³² C. Rodewald, *Money in the Age of Tiberius* (Manchester 1976) 14. Andreau, *Banking and Business*, 104, merkt op dat de grondprijzen niet zouden zijn gekelderd, wanneer het te koop aangeboden onroerend goed onmiddellijk zou zijn opgekocht.

lang niet alle te koop aangeboden percelen op aantrekkelijke locaties lagen of dat de rijke senatoren rustig de tijd namen om grotere kapitalen bijeen te brengen. Zoals gezegd, maakte de termijn van achttien maanden dit mogelijk. Wat hier ook van zij, de grondmarkt van het eerste-eeuwse Italië vertoonde duidelijk meer imperfecties dan Tiberius en de initiatiefnemers van het senaatsbesluit hadden verondersteld.

Een ander opvallend aspect van de financiële crisis van het jaar 33 is dat zij zich grotendeels binnen het topsegment van de maatschappelijke bovenlaag lijkt te hebben afgespeeld. In de beschrijving van Tacitus staan de senatoren centraal en komt Tiberius pas in actie wanneer de 'waardigheid en goede naam' van vooraanstaande Romeinen wordt bedreigd. In zijn in 1988 verschenen *Rendre à César* merkt Nicolet dan ook terecht op 'il ne s'agissait pas d'un conflit opposant des possédants à des non-possédants, mais d'un problème de règlement de créances à l'intérieur de la classe des propriétaires.'³³ Blijkbaar bestonden er tussen de leden van de maatschappelijke bovenlaag van Italië grote verschillen in rijkdom. Een kleine groep senatoren was niet alleen eigenaar van enorme stukken land maar had ook grote kredieten uitstaan, onder meer bij minder bemiddelde senatoren en vermoedelijk ook bij leden van de 'ridderstand' (*equites*), de tweede stand van het rijk, waartoe rijke landeigenaren met een minimumvermogen van 400.000 sestertiën behoorden.³⁴ Het waren deze minder gefortuneerde geledingen van de elite die de dupe dreigden te worden van de financiële crisis. Anders dan in de bronnen betreffende de problemen in de jaren 49-48 v. Chr. komen schuldenaren van buiten de hoogste standen op geen enkele wijze in beeld.

Zeer interessant is dat Tacitus expliciet naar monetaire aspecten van de crisis van 33 verwijst. Hij spreekt immers over een 'tekort aan muntgeld' (*inopia rei nummariae*). Afgaande op zijn bewering dat dit specifieke probleem mede werd veroorzaakt door het oppotten van geld in de staatskas en de keizerlijke schatkist, wordt met deze zinswending geduid op een terugloop in de hoeveelheid circulerend muntgeld.

³³ Nicolet, *Rendre à César* (Parijs 1988) 266-267.

³⁴ Op het noodfonds van Tiberius konden *alle* in de schulden geraakte landeigenaren een beroep doen, mits zij voldoende zekerheid konden verschaffen. Dit wijst erop dat de crisis niet alleen binnen de senatorenstand speelde. Merk op dat Tacitus zijn lezers niet vertelt wiens 'waardigheid en goede naam' tijdens de crisis op het spel stonden.

Over de precieze duiding van deze monetaire problematiek zijn de meningen verdeeld. In een artikel dat bijna tachtig jaar geleden verscheen, betoogde de Amerikaanse oudhistoricus Tenney Frank dat Tiberius de door Tacitus gesignaleerde geldkrapte zelf had veroorzaakt, niet alleen door grote sommen geld in de schatkist te houden, maar ook door erg weinig munten te slaan.³⁵ Deze argumentatie wordt tegenwoordig algemeen verworpen.³⁶ De confiscatie en verkoop van de vermogens van politieke tegenstanders was al rond 24 n. Chr. begonnen, maar had vóór het jaar 33 nooit tot problemen geleid. Wanneer er al sprake was van een terugloop in de hoeveelheid nieuw aangemunt geld – een veronderstelling waarvan de juistheid door een aantal specialisten wordt betwijfeld – dan ging het om een gradueel verschil dat geen waarneembare effecten op het geldvolume kan hebben gehad. Bovendien wijst het relaas van Tacitus erop dat er zonder de herleving van de wet van Caesar helemaal geen crisis zou zijn ontstaan. Pogingen om de lage grondprijzen van het jaar 33 te duiden in termen van ‘deflatie’ – veroorzaakt door een daling van de hoeveelheid circulerend muntgeld – missen dan ook iedere grond. Bij Tacitus komt het ‘geldtekort’ immers voort uit de massale invordering van leningen en de daling van de grondprijzen uit de discrepantie tussen vraag en aanbod.

Op grond van deze overwegingen heeft de Britse oudhistoricus Michael Crawford betoogd dat er tijdens de crisis van 33 geen sprake was van een ‘tekort aan muntgeld’ in absolute zin. Volgens hem was het enige probleem dat sommige leden van de Romeinse bovenlaag, bestaande uit de senatoren en ‘ridders’ (vergelijk hierboven), niet genoeg geld hadden om hun luxueuze levensstijl vol te houden.³⁷ Een voor de hand liggend bezwaar tegen deze interpretatie is dat de uitdrukking *inopia rei nummariae* een algemene betekenis heeft.³⁸ Bovendien suggereert Tacitus met zijn

³⁵ T. Frank, ‘The financial crisis of 33 A.D.’, *American Journal of Philology* 56 (1935) 336-341.

³⁶ Een uitgebreide weerlegging is te vinden in het eerste hoofdstuk van Rodewald, *Money in the Age of Tiberius*.

³⁷ Crawford, ‘Le problème des liquidités dans l’Antiquité classique’, *Annales ESC*, n.s. 26 (1971) 1129.

³⁸ In Suetonius, *Vitae Caesarum: Augustus* 41.1-2 en Cassius Dio 51.21.5 lezen we dat de overwinning van Octavianus bij Actium en het buitmaken van de goud- en zilvervoorraden van Egypte in Italië leidden tot een *copia rei nummariae*, d.w.z. ‘een overvloed aan geld’, een scherpe daling van de rentevoet (van twaalf naar vier procent) en een stijging van de grondprijzen. Deze *copia rei nummariae*, het tegendeel van *inopia rei nummariae*, was zonder enige twijfel een algemeen fenomeen. Volgens

opmerking over de monetaire effecten van het restrictieve uitgavenbeleid van Tiberius dat het algemene niveau van geldcirculatie aan de lage kant was. Aangezien Tacitus een weinig flatteus beeld van deze keizer schetst, mogen we zijn korte kanttekening over de negatieve effecten van diens zuinigheid misschien met een flinke korrel zout nemen, te meer daar zij op gespannen voet staat met zijn bewering dat de financiële crisis van 33 zich geheel onvoorzien en plotseling aandeede. Aan de andere kant is Crawfords argument dat in het relaas van Tacitus uitsluitend de maatschappelijke bovenlaag van Italië in beeld komt weliswaar juist, maar zeker niet doorslaggevend. Het feit dat Tacitus alleen belangstelling heeft voor de lotgevallen van de politieke en maatschappelijke elite betekent immers niet dat andere groepen niet te lijden hadden van de problemen op de geld- en goederenmarkten van Romeins Italië. Onder deze omstandigheden lijkt het beter ronduit toe te geven dat de zeer eenzijdige berichtgeving over de financiële crisis van 33 het onmogelijk maakt vast te stellen wat deze crisis voor bredere maatschappelijke en economische groepen betekende.

Deze onzekerheid strekt zich ook uit tot de precieze effecten van de gebeurtenissen van het jaar 33 op de geld- en kredietmarkt. Sommige historici hebben verondersteld dat het 'geldtekort' dat door de herschikking van vermogens en wellicht ook door het eerdere financiële beleid van Tiberius werd veroorzaakt, tot een hoge rentestand moet hebben geleid.³⁹ Tacitus heeft het echter alleen over het kelderen van de grondprijzen ten gevolge van een plotselinge toeneming van het aanbod zonder gelijktijdige groei van de vraag. Over de toestand op de kredietmarkt zegt hij alleen dat private geldschieters niet langer bereid waren om leningen te verstrekken. De verklaring is te vinden in zijn bespreking van de desastreuze effecten van het senaatsbesluit: aangezien vele landeigenaren uit de elite failliet waren

Rodewald, *Money in the Age of Tiberius*, 7, daalde de rentevoet simpelweg omdat de burgeroorlog definitief afgelopen was en zorgde deze rentedaling voor een stijging van de grondprijzen. E. Lo Cascio, 'State and coinage in the late Republic and early Empire', *Journal of Roman Studies* 71 (1981) 76-86: 82, wijst er echter terecht op dat Suetonius de plotselinge toeneming van de geldhoeveelheid expliciet als oorzaak van de rentedaling en de prijsstijging van grond identificeert. Bij Tacitus wordt het restrictieve uitgavenbeleid van Tiberius genoemd als één van de oorzaken van de 'geldkrapte' van het jaar 33 n. Chr., maar niet als directe oorzaak van de *plotselinge* prijsdaling van onroerend goed. Vergelijk de opmerkingen van S. Mrozek, *Faenus. Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats* (Stuttgart 2001) 37.

³⁹ Aldus Tchernia, 'Remarques sur la crise', 142.

gegaan of met faillissement werden bedreigd, was de kredietverlening aan deze specifieke groep voor particulieren te riskant geworden. Men kan vermoeden dat voor zover er toch nog leningen aan landeigenaren werden verstrekt, de toeneming van de kans dat deze niet of niet volledig zouden worden terugbetaald zich in een hoge rente vertaalde. De bronnen zeggen hierover echter niets. Nog gevaarlijker is het een algemene stijging van de rentevoet voor alle maatschappelijke en economische groepen in Italië te postuleren.

Tenslotte kan men zich afvragen welke beweegredenen keizer Tiberius aanleiding gaven om een noodfonds van honderd miljoen sestertiën in het leven te roepen. Voortbouwend op Nicolets these dat hoog opgeleide Romeinen vanaf de late Republiek begrepen dat veranderingen in de geldhoeveelheid bij een gelijkblijvend aanbod van goederen tot deflatie of inflatie moest leiden, heeft de Italiaanse oudhistoricus Lo Cascio betoogd dat de keizers van de eerste twee eeuwen na Christus een geldpolitiek voerden die op dit inzicht was gestoeld. Concreet zou dit betekenen dat het bewaken van een voldoende mate van liquiditeit een belangrijke doelstelling van de keizerlijke muntpolitiek was.⁴⁰

Tacitus' beschrijving van het keizerlijk optreden tijdens de crisis van 33 staat met deze theorie op gespannen voet. In zijn belangrijkste publicatie over de monetaire politiek van de Romeinse keizers wijst Lo Cascio erop dat Tacitus de financiële crisis onder Tiberius expliciet interpreteert in termen van een 'tekort aan muntgeld'.⁴¹ Wanneer we aannemen dat in deze periode muntgeld de belangrijkste vorm van 'geld' was, is het niet onredelijk om deze toestand gelijk te stellen aan een 'tekort aan liquiditeit'. Bij een onbevooroordeelde lectuur van Tacitus valt echter niet te ontkomen aan de conclusie dat de interventie van Tiberius niet paste in een lange-termijn politiek. Veeleer ging het om een ad-hoc-maatregel ter oplossing van een geheel onvoorzien probleem.

In een recent boek karakteriseert de Amerikaanse econoom en historicus Peter Temin de financiële crisis van 33 als een 'distant precursor' van de kredietcrisis van 2008. De instelling van het noodfonds van honderd miljoen sestertiën vergelijkt hij met het opendraaien van de geldkraan door de centrale bank van de Verenigde Staten. Dit laatste gebeurde met het doel om een verdere ineenstorting van de financiële markten te voorkomen. Volgens Temin diende het noodfonds van Tiberius een min of meer

⁴⁰ Lo Cascio, 'State and coinage'.

⁴¹ *Ibidem*, 85.

vergelijkbaar doel, namelijk het voorkomen van een ineenstorting van de prijzen van onroerend goed.⁴²

Ook dit is echter te modern gedacht. Uit de beschrijving van Tacitus blijkt overduidelijk dat Tiberius pas in actie kwam op het moment dat grote aantallen senatoren – en wellicht nog grotere aantallen *equites* – met faillissement en verlies van hun waardigheid werden bedreigd. Met andere woorden, hoewel de stichting van het noodfonds stellig bedoeld was om een zeer specifieke groep burgers van liquide middelen te voorzien, was de ingreep van de keizer primair gericht was op het voorkomen van een massale afkalving van de hoogste standen. Het verhelpen van het door de herleving van de wet van Caesar veroorzaakte liquiditeitsprobleem moet begrepen worden als een *middel* om dit sociaal-politieke doel te bereiken.

Slotopmerkingen

Uit de aard en het verloop van de ‘kredietcrises’ van 49-48 v. Chr. en 33 n. Chr. laat zich een aantal interessante conclusies destilleren. Eén hiervan is dat grote groepen Romeinen van zeer diverse pluimage een aanzienlijk deel van hun uitgaven met kredieten financierden. Tijdens de crisis van 49-48 kwamen eigenaren van onroerend goed in de problemen en die van 33 n. Chr. trof een groot aantal rijke landeigenaren. Een andere overeenkomst is dat in beide gevallen de schuldenproblematiek uit de hand liep door een daling van de prijzen van onroerend goed. Deze daling zorgde ervoor dat de verkoop van land of huizen door vermogende schuldenaren niet langer voldoende geld opleverde. In beide gevallen lijken deze problemen uitsluitend in Italië te hebben gespeeld.

Zoals we hebben gezien, hebben sommige historici de prijsdalingen die zich tijdens deze twee crises voordeden, in termen van ‘deflatie’ willen interpreteren. De redelijk uitvoerige bronnen over de twee crises wijzen echter in een andere richting. Zowel in 49-48 v. Chr. als in 33 n. Chr. werd de prijsdaling in gang gezet door niet-economische factoren, in het eerste geval door het uitbreken van een burgeroorlog, in het tweede geval doordat

⁴² P. Temin, *The Roman Market Economy* (Princeton 2013) 81, 142. Temin karakteriseert de ingreep van Tiberius als het Romeinse equivalent van de moderne ‘Greenspan put’, d.w.z. een monetair beleid waarbij getracht wordt de liquiditeit op de financiële markten door een renteverlaging te verruimen.

‘aanbrengers’ besloten een in vergetelheid geraakte wet betreffende de balans tussen onroerend goed en kredietverlening nieuw leven in te blazen. In de jaren 49-48 horen we ook over huurachterstanden. Deze problematiek lijkt geheel andere oorzaken dan de ineensstorting van de grondprijzen en de hierop volgende ‘kredietcrisis’ te hebben gehad. Hooguit kan men vermoeden dat de hoge rentestand van jaren 49-48 grote groepen huurders met een huurachterstand nog verder in de problemen bracht.

Sommige van de besproken passages laten zien hoe de Romeinse markten voor grond en geld werkten en hoe zij met elkaar waren vervlochten. Zowel de grondprijs als de prijs van geld werd bepaald door de wet van vraag en aanbod. Interessant is ook dat vermogende Romeinen gewend waren om een deel van hun vermogens van de ene naar de andere sector te verplaatsen. Hierbij moet de wens om de inkomsten uit vermogen te vergroten een rol hebben gespeeld. Minstens zo interessant is echter dat pogingen van staatswege om de balans tussen onroerend goed en kredietverlening te wijzigen voor grote problemen zorgde, niet zozeer doordat dergelijke pogingen op gespannen voet stonden met de economische logica, maar vooral ten gevolge van een aantal markt-imperfecties.

Tenslotte werpen de maatregelen die door Caesar en Tiberius werden genomen, althans enig licht op de vraag in hoeverre aan de machtshebbers van de Romeinse wereld een ‘economische politiek’ of zelfs een ‘monetair beleid’ kan worden toegeschreven. Waar Nicolet hoogopgeleide Romeinen inzichten à la Bodin toeschrijft en Lo Cascio gelooft in een keizerlijke politiek die gericht was op het voorkomen van deflatie, horen we in 49-48 en 33 eigenlijk alleen over ad-hoc-interventies. In beide gevallen waren de genomen maatregelen gestoeld op een basaal inzicht in de werking van de Romeinse grond- en kredietmarkt. De doelstellingen bleven echter zeer beperkt, namelijk hulp aan in de schulden geraakte landeigenaren en huurders in het geval van Caesar en het uit de brand helpen van minder vermogende leden van de maatschappelijke elite in het geval van Tiberius. Wanneer deze observaties worden gecombineerd met de eerdere vaststelling dat de financiële problemen van 49-48 en 33 door niet-economische factoren in gang werden gezet en zich in een beperkt gebied voordeden, lijkt de conclusie gewettigd dat de crises van deze jaren weliswaar in bepaalde opzichten aan financiële crises uit het recentere verleden herinneren, maar toch primair als typisch Romeinse fenomenen moeten worden begrepen.